

ЕТНОГРАФІЯ. ВИВЧЕННЯ ФОЛЬКЛОРУ Й НАРОДОЗНАВСТВА В ШКОЛІ

Оксана ЯТІШЦУК (Тернопіль)

Парадигма українського народного костюма (на прикладі творів Г.Ф.Квітки-Основ'яненка)

Значна роль у матеріальній культурі українця належить одягу та ремеслам, пов'язаних з його виготовленням. Комплекси українського народного одягу формувалися впродовж століть. Вони найяскравіше виявляють особливості різних етнографічних груп і водночас є важливим етнографічним джерелом для вивчення етногенезу українського народу.

Як складова частина матеріальної культури народу одяг, насамперед, є засобом захисту людського тіла від шкідливих впливів навколишнього середовища. Коли ж ми говоримо про одяг того чи того конкретного етносу, то він є для нас показником соціально-економічних умов розвитку народу, що відбивав характер виробничої діяльності та соціальну структуру етносу і носієм певних художньо-естетичних атрибутів, що відображають особливості психічного складу народу, його національний характер [1, 10].

Український одяг XVII-XIX століть розкривав складність соціальної структури суспільства. Представники різних соціальних груп (ремісники, козацька старшина, рядове козацтво, бідні селяни, поміщики, міщани, торгівці) відрізнялися різноманітністю вбрання. Одяг того часу був своєрідною позначкою, за якою визначалась належність людини до певної соціальної верстви [2, 119].

Розглядаючи компоненти народного вбрання за статтю й основним призначенням, залежно від того, яку частину тіла вони прикривають та яку утилітарно-захисну функцію виконують, виділяються такі частини одягу: сорочки, поясний одяг, нагрудний, верхній, пояси, головні убори, взуття, прикраси [3, 47].

Досліджуючи окремі складові частини одягу, можна простежити ряд еволюційних змін, що в різних етнічних районах України викликали видозміни одного і того ж компонента. Комплекси одягу районів Правобережжя і Лівобережжя мають в основі значну подібність: багато вишита сорочка, плахта або запаска, кітуетка, пояс, чоботи або черевики, головний убір. Але поєднання цих елементів є різним.

Найдавнішим видом шитого одягу є сорочка - основна

складова частина чоловічого і жіночого вбрання.

Матеріалом для всіх українських сорочок завжди було біле лляне чи конопляне полотно домашньої роботи або купована біла бавовняна матерія: «...а тут жінка забажала льону, щоб на сорочки прясти» [4, 11]. Білий колір українських сорочок - це найдавніша та найхарактерніша їх особливість: «...біленька на ній сорочечка» [111, 432]; «[сорочка на ньому - не як у людей; замість білої, як закон повеліва, вона в нього або червона, або синя»...[111, 10].

Українські жіночі сорочки XVIII-XIX ст. можна розділити на два типи: лівобережний та правобережний. Відрізняються вони тим, що сорочки Лівобережжя не мають коміра, а горловину збирають на нитку, а потім обшивають тасьмою чи смужкою полотнища. На кінцях роблять петельки, щоб протягувати шнурок або стрічку для зав'язування. На Правобережжі сорочки, навпаки, шьють з коміром, деколи стоячим, а найчастіше відкладним. Обидва типи сорочок шьють з розрізом на грудях, рукава широкі та довгі. У жіночих сорочках ширина рукава дорівнювала двом третім довжини: «...правою рукою щипала свої пишні в сорочці...рукава» [4, 293].

За способом поєднання полотнищ у плечовій частині можна виділити сорочки з прямими уставками, пришитими по основі або поробку і з суцільними рукавами. Основні типи жіночої сорочки за кроєм, оздобленням, його розміщенням мають чимало локальних варіантів [3, 155].

У всіх місцевостях України жіночі сорочки діляться на «додільні», які шьють із одного шматка полотнища, та сорочки з «підточкою», коли верхня частина сорочки шьється з тоншого полотна, а нижня - з грубшого. На Слобожанщині підточка **обов'язково** була вимережена і випускалася з-під плахти: «...у сорочок рукава і підтички повишивані та повемережувані» [2, 426].

Чоловічі сорочки Слобожанщини - полотняні, з викладеним коміром і стрілкою - вузькими плечовими нашивками. На грудях мали розріз.

Характерну особливість українських жіночих та чоловічих **сорочок** становить вишивка. Мотиви орнаментів, композиції, кольори передавалися з покоління в покоління, ставали традиційними [5, 276].

У чоловічих сорочках, зазвичай, вишивали комірець, манжети та манішку. На Слобожанщині манішка сорочки оздоблювалася гладдю. Старі люди носили сорочки або зовсім не вишиті, або тільки з невеликою мережкою на манівці та на рукавах.

Набагато яскравіше представлена вишивка у жіночих українських сорочках. Крім того, що вишивка виконувала естетичну роль, вона вказувала на соціальне та сімейне становище жінки, її вік. Найбагатше та найпишніше оздоблювалися сорочки дівчат та молодих жінок: "...у сорочок і рукава" і ляхівки повишивані та повимережувані" [11, 17].

Старші жінки та бабусі найчастіше задовольнялися скромною одноколірною вишивкою на рукавах.

Кількість сорочок, якість тканини для них, багатство вишивки були виявом заможності її господині: «Сорочка на ній хоч і з двадцятки, та біленька та вимережена [11, 434]; «...сорочки будуть усе з іванівського полотна, скрізь повимережувані шовками [11, 274].

Відповідно до характеру вишивки та її розміщення, різновидів крою, тканини можна виділити кілька локальних підтипів сорочок. На Слобожанщині в жіночих сорочках уставки пришивалися по поробку тканини, шилися прями рукава з ласткою, підточкою. Для вишивки характерним був червоний колір: «...пишній рукава сама вишивала червоними нитками» [11, 24]. Узори на жіночих сорочках переважали геометричні та рослинні.

Як вказує К.Матейко, на локальні відмінності сорочок неабиякий вплив мало розміщення вишивки на них, орнамент якої пов'язується з кроєм і залежить від того, на якій частині сорочки розміщено вишивку: на уставці, пазах, рукавах чи манжетах. Вгорі на рукаві, на плечі вишивка komponується горизонтальними і вертикальними рядами або вільно розміщується окремими мотивами [3, 67]: «...рукавами сорочки, від плеча до локтів вишитих червоними нитками квітів, орлів і т.п.» [1, 621].

До сорочок жінки одягали запаски, плахти, спідниці. Найдавніший тип жіночого поясного одягу - двоплатові запаски. Це два подовжених полотнища, до верхніх кінців яких прикріплені торочки для зав'язування. Запаска одягалася поверх сорочки: одне полотнище спереду, а друге — ззаду, але таким способом, що з обох країв, де сходилася запаска заливалися просвіти, через які виглядала сорочка .

О.Воропай вказував на ще один вид запасок, який являв собою один суцільний шматок вовняної тканини, що ним навколо обгортається стан, але так, щоб кінці його сходилися спереду. Поверх такої запаски одягають попередницю. Запаску і попередницю разом підперезують крайкою /вовняним поясом/, кінці якої у молодиць звисають ззаду або з лівого боку, а в дівчини завжди спереду [6, 337-338]: «Що то були у неї за /.../

запаски і усяка одежа!» [111, 308]. Заможні жінки перетикали запаски металевими нитками - сухозлоттю, а у святкових запасках поєднувалися вовняні нитки з металевими.

Поясним одягом, однотипним з запаскою була плахта. Вона являла собою полотнище завдовжки 4м, яке розрізали на три рівні частини, потім дві з них пришивають до третьої таким способом, щоб середина третьої частини приходилася проти розрізу, що розділяє дві перших частини, але лицевою стороною. Пошита таким способом плахта нагадує літеру Т. Перед тим як одягнути на себе плахту, жінка перегинає в вдвоє і обгортає нею стан так, що два не зшиті полотнища прикривали боки, а зшита половина - зад. Спереду залишався невеликий розріз, який прикривали попередницею (на Слобожанщині – запаскою): «...до старенької плахти та почепила люстринову запаску» [3, 133].

Як запаска, так і плахта були, мабуть, єдиною оджею нижньої частини тіла за козацьких часів, коли одяг відзначався особливим багатством. Вже тоді виробляли плахти, використовуючи шовк, срібні та волоті нитки. «Да все это вышито преискусно разных цветов шелками, золотом, серебром /.../. Из-под шелковой плахта виднеется «ляховка», т.е. подол сорочки, таким же узором вышитый, как рукава...» [4, 17]. В той час в Україні були цілі села, що спеціальне займалися виготовленням плахт.

За малюнками узору і їх будовою кожна плахта мала свою народну назву: картата, закладяна, хрещата, крижева і т.д. «Плахта на ній картацька, черчата /.../. Запаска шовкова, морова» [3, 24].

Коли в Україні жінки почали змінювати плахти на спідниці, сказати досить важко. Але вже аж ніяк не наприкінці ХІХст., як стверджують автори підручника «Етнографія України» [7, 232]. Ще 1835 року у п'єсі «Сватання на Гончарівці» Г.Ф.Квітка-Основ'яненко згадує про цей вид жіночого одягу: «...справив би /.../ каламайкову спідницю з шовковою запаскою» [2, 39].

Згідно з припущенням О.Воропая, спідниця з'явилася на східних землях України в кінці козацького періоду, отже в кінці ХVІІІ ст. [6, 344]. Виготовляли спідниці переважно з домотканих полотняних, вовняних і налівововняних тканин. На Слобожанщині були поширені вибойки - спідниці, пошиті з узорчастої домотканої тканини, що виготовлялася за допомогою ручного відбивання узору з дерев'яної орнаментованої дошки.

Тут раніше, ніж в інших областях, ввійшли в сільський побут фабричні тканини. Особливо широко вони використовувалися спідниці та фартухи: «...видна була юбка, называвшаяся

«спидницею», богатейшей пред прочим парчи или материи, и по ней сверху напереди «запаска» — (передник) яркого цвета материи» [7, 86-87].*

Поясний чоловічий одяг — штани - відомі всім слов'янським народам. Два типи штанів - з вузькими штанинами та широкими, які побутували на Україні, були знайомі східним слов'янам ще з часів стародавньої Русі [8, 269]. Кожен із цих двох типів штанів відповідає певному типу сорочки. Де носять довгу на випуск сорочку, там носять вузькі штани, до сорочки, що вбирається в штани, одягають шаровари.

Старовинні козацькі шаровари шилися з чотирикутною вставкою ззаду, що утворювала матню та об'єднувала собою дві широкі штанини: «Мужчины /.../ имели платье козацкое, или национальное малороссийское: широкие шаровари...» [7, 86].

Штани на Україні найчастіше шили з сукна /«сукняні його шаровари» [5, 468] або з простого грубого полотна, так звані тяжинові штани, на які переводили з різьбленої дошки олійною фарбою візерунок у вигляді вузьких продовжених смужок синього або червоного кольору: «...у тяжи-новях широких штанях» [3, 8]. Заможніші люди шили собі штани із китайки або сірого черкасину: «...позакладав руки у китаєві штани...» [3, 411]. Козацька верхівка - з тонкого сукна, вовни та дорогіших шовкових тканин, переважно червоного або синього кольору: «...платье..., что при дамах неприлично называть, красного сукна, широкое» [4, 16].

Обов'язковою складовою частиною українського вбрання був нагрудний одяг, який прикривав верхню частину тіла - груди і спину.

З початку ХІХ ст. з'являється такий різновид нагрудного одягу, як корсетка. Виготовляли їх з домотканого сукна. Носили її і чоловіки, і жінки. Чоловічі кірсетки беруть свій початок від козацького піджупанника, який так само шився без рукавів і був не надто довгий. Вона складалася з ліфа та поширеної від талії нижньої частини, з вусами або без них.

З розповсюдженням мануфактури кірсетка стала винятково жіночим одягом, міняється її крій. Шиться вона з тонкої вовняної матерії, з оксамиту або шовку на підкладці, без рукавів і без коміра «корсети глазетові» [4, 17], «люстринові корсети» [4, 322]. За кроєм корсетка була двох типів: відрізні по лінії талії та суцільнокрійні. З часом збільшується і кількість вусів - складних чотирирярусних складок, які надають їй пишності. Якщо у стародавніх кірсетках їх було не більше трьох-чотирьох, то з часом кількість вусів та швів на спині збільшується до п'яти-

семи-дев'яти [9, 64].

На Слобожанщині корсетки шиють трохи коротшими, ніж в інших регіонах із строкатих тканин, парчі і т.д.: «На груди виден был парчевий или другой какой корсет» [7, 86]. Носили його так, щоб права пола заходила за ліву.

Велику різноманітність за матеріалом, кроєм, призначенням і колоритом виявляють форми верхнього одягу [3, 97]. У творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка ми досить часто зустрічаємо стародавні загальнослов'янські терміни назв верхнього одягу (свита, юпка, каптан, кожух, жупан, кантуц), а в деяких випадках і детальний їх опис.

Одним із найдавніших видів верхнього одягу чоловіків і жінок на Україні була свита. Шилася вона переважно із тканини домашнього виготовлення: сукна та полотна. «У простому народі чоловіки зберегли ту саму одягу, яка була раніше: суконну свиту...» [7, 86].

За кроєм та формою пошиття свити можна поділити на три види: з вусами, з рясами та зі зборами. Найдавнішою є свита з вусами, тобто клинами, які виявлялися з обох боків свити. Їх може бути по одному, чи по два з кожного боку. Чим більше вусів тим ширша свита. Найширші свити шили на Харківщині. У свиті з рясами замість клинців, з обох боків вшивається сукно, яке збиралося у хвилясті складки - «ряси». Свити зі зборами шилися «у стан» з великою кількістю складок нижче талії.

В основному все описане стосувалося чоловічої свити. Жіноча мала свої особливості. Шилася вона по всій Україні тільки з вусами. Горловина робиться заокруглена і значно ширша ніж у чоловічій, щоб видно було намисто та дукачі. Поли в ній роблять якнайширші і скошують їх так, щоб внизу права пола заходила за ліву, прикриваючи її. В основному в українському верхньому одязі, на відміну від російського, має перевагу старовина однобортності при достатньо глибокому запахові, який підкреслює виражену асиметрію в розположенні застібки.

Улюбленим кольором свит для всіх жінок України є білий: «...повдягали нові білі свитки...» [3, 203]. На Слобожанщині вони побутовували в основному в районах крайнього заходу, в північних районах поширені були сірі та темні кольори: «Свити в мене катма! Не знаю, чи синього сукна узяти, чи хоч і сірого...» [3, 403]. В свитах синього кольору в основному ходили заможні селяни: «...у нього той і чоловік, хто у синій свиті» [2, 398].

Святковим вбранням, подібним за кроєм до свити, був жупан: «...не знав, що є на світі свита, а усе жупан...» [3, 217], старовина

одежа козацьких часів. Запозичений він із Польщі, де був звичайною частиною шляхетського костюма.

Жупани на Україні шили «то сукняний, то китаєвий» [3, 217], переважно синього кольору: «...перевдягнувся /.../ в синій жупан» [4, 322].

Цей вид верхнього одягу в основному був козацьким і шляхетським вбранням, Селяни переважно носили свити: «Ви жупан, а він свита» [4, 247]. За кроєм чоловічий жупан буває двох видів: без коміра, що нагадує свиту та одnobортний жупан зі стоячим коміром і вусами ззаду.

Незважаючи на те, що жіночий жупан за кроєм подібний до звичайної свити, оздоблювався він набагато пишніше, ніж чоловічий. Часто не тільки вуса, які пришивалися до талії, прикрашалися позументами та золотими шнурами, а й усі шви. Комір жіночого жупана був відкладним і обшивався темно-вишневим або чорним оксамитом. Відвороти на грудях - парчею або тим самим матеріалом, який оздоблювалася відворотами на рукавах.

Деколи на рукавах робили широкі повздовжні розрізи, самі рукава або звисали додола, або їх закидували за плечі. Такі жупан вже називався «кунтуш» - верхній чоловічий і жіночий одяг заможного українського та польського населення в XVI-XVIII ст. Різниця між чоловічими і жіночими кунтушами була у тому, що чоловіки одягали під кунтуш жупан або піджупанник, вузькі рукава яких просовувалися у повздовжні розрізи кунтушових рукавів. Жінки під кунтуш жупан не одягали, а пришивали додаткові вузькі рукави в іншій тканині за якістю та кольором.

Козацькі старшини шили кунтуші з шовкових або дорогих перчевих тканин. Інші прошарки населення шили їх з тонкого сукна, обшиваючи галунами та кольоровими шнурами: «Жены полковников и старшин носили так называемый «кунтуш» из штофа, парчи, мюстрина, обьяри, гродутуру и других плотных материй, по состоянию и вкусу каждой. Покрой «кунтуша» был на подобие так называвшихся «русских шубок»: талия и рукава в обтяжку, без всяких сборов, кроме того назад в талии были маленькне сборки, покрывавшиеся сверху широким золотым или серебряным гасом. Кунтуш этот имел лежачий воротник, на груди откидные клапаны, а на рукавах такие же обшлага - это все делалось из богатейшей и отличного цвета материи, нежели кунтуш. На груди он был открыт и только на талии охватывался пола на полу крючком без высокого пояса» [7, 86-87].

Верхнім одягом міщан був капот, який своїм виглядом та

кроєм був подібний до жіночого жупана. Виготовлявся він з простого сукна або ситцю, підшитого ватою, мав викладений комір, відрізну спину, зібрану у фалди або складки, над якими пришивалися два гудзики: «...были в ситцевых капотах, стеганых на вате» [4, 335]. Святкові капоти шили з більш дорогих тканин, спереду в один ряд пришивалися гудзики, якими він застібувався: «...були у шовкових капотах та шалевих платках» [3, 432].

Знаходимо ми у творах Григорія Федоровича неодноразову згадку про кирею - довгий суконий верхній одяг, рід плаща, який одягали під час негоди: «... касаясь длинными рукавами нарядной моей кирей до пола» [17, 74]. Виготовляли її з домашнього сукна, характерною рисою були однобортність та наявність капюшона, який відкидався на спину, а під час негоди прикривав голову та лице. Прикрашали її шнурками, тасьмою та китицями: «...приятно перерядится /.../ в суконщю, в важно облакащую вас кирею, изукрашенную тесьмами, шнурками и кистями» [4, 73].

У побуті українців, крім довгополого одягу, був відомий і короткий верхній одяг, різновидом якого є чоловічі та жіночі вити.

Чоловічі вити шилися в основному з китайки - цупкої, переважно синьої шовкової тканини, привезеної з Китаю» пізніша так називали тканина яку виробляли в Росії: «...на ньому /.../ китаева юпка» [3, 26], За кроєм вона була приталеною, з фалдами по боках, з маленьким стоячим коміром.

Жіноча юбка шилася без коміра з вузькими довгими рукавами, ззаду з вусами. Бували юпки, що мали і до семи-дев'яти вусів. У свій час вони була прикметою заможності: чим була багатша жінка чи дівчина, тим більше вусів було на її юпці. Жіночі юпки шилися переважно з зеленої або червоної байки. “Та як вирядиться у баєву червону юпку, застібнеться під саму душу, щоб нічогісінько видне не було» [3, 24], Деколи вони обвивалися «мушками» - клаптиками червоної матерії, якщо сама юпка була зеленою, або зеленою чи чорною - якщо вона червона: «...юпка, красной байки, с изредка посаженными черными мушками, с длинными такими же до кистей рукавами» [6, 621].

Із зимового одягу по всій Україні були розповсюджені кожухи. Переважно вони були саморобні і шилися із вичинених овечих шкір: «...і про кожухи, було там і про вівці» [2, 102], За кроєм, пошиттям та оздобленням вони бувають двох видів: прості та тулубчасті. Тулубчастий кожух шився довгим, без складок, з великим відкидним коміром. Майже ніколи не оздоблювався, зате міг покриватися зверху сукном і ставав подібним до шуби, яку на Україні носили пани. Тулубчасті кожухи носять заможні селяни та

переважна кількість міщан.

Селяни носять прості кожухи, які за технологією пошиття були значно складніші від тулупчатих. Шилися вони у стан, з вусами або в клинки. Комір був стоячий, обшитий з обох сторін дрібненьким чорним або сірим смушком.* Верхня та нижня частина коміра, права пола і весь подол кожуха обшивався вузькою смужкою хутра. Це хутряне оздоблення зветься «бабаком»: «... дівкам кожухи нові, бабаком оторочені» [7, 426].

На Слобожанщині кожухи відзначалися своєю різноманітністю в сполученні фарб, оздобленні, оригінальністю співвідношення одних частин з іншими. Найкращим для жінок вважався «кожух білих смушків під тяжиною і бабаком обложений» [3, 12], а особливо, коли вони ще були розшиті кольоровими шнурками та барвистим сап'яном. Аналізуючи орнаментацию вишитих кожухів на Харківщині В. Білецька зробила висновок, що узор на кожухах мали не лише декоративну мету, а й символічне значення. На спині богодухівських кожухів завжди вишивалися символічна підкова, як символ гостинності або талісман, який мав охороняти власника від «лихого ока» [10:67].

У XVIII- першій половині XIX ст. серед заможного населення Слобожанщини був популярним такий вид стародавнього верхнього одягу як черкеска: «Мужской пол в славных суконных черкесках темных цветов рукава с велетами, т.е. назад откидными...» [4, 16]. Поширений був у всіх народів Кавказу та в кубанських козаків» Назва походить від назви народності — черкеси [11]. Шилася черкеска з купованих привозних або місцевого мануфактурного виробництва тканин: кольорового сукна різної якості, черкасіну китайки і т.под. Крій був традиційний, а підрізними та призібраними бочками, оздоблювалась кольоровим плісом, парчею та іншими дорогими тканинами. Згадку про черкеску, як одяг заможних верств населення України, ми знаходимо ще в щоденниках генерального хорунжія Миколи Ханенка [12, 102].

Як ми бачимо з усього сказаного вище, традиційне українське вбрання XVIII—XIX ст., яке змалював Г.Ф. Квітка-Оснотинський у своїх творах, рельєфно розкривало соціальну структуру суспільства. Розкішний одяг заможних верств населення матеріально стверджував їх панівне становище в економічному та політичному житті. Багатством костюма виділялася козацька старшина, заможне козацтво та українська знать. Значно простіше виглядав одяг незаможного населення, часто виконаний із грубого домотканого полотна і оздоблений невігядливими матеріалами. Однак саме він вражав багатством народних прийомів і засобів декорування,

художньою завершеністю, незвичайною вимогливістю опорядження.

Таким чином, кожний конкретний етнолокальний комплекс народного вбрання, що вдягається у той чи той, притаманний тільки йому спосіб, утворює і специфічний етнолокальний силует, який відбиває специфіку історико-етнічного розвитку цієї групи.

Література:

1. Прилипка Я. Український народний одяг як джерело вивчення етнічної історії // Народна творчість та етнографія.-1971.-№5.-С 10-19.
2. Культура і побут населення України: Навч. посібник/ В.І.Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф.Горленко та ін.-К.: Либідь. 1993.- 288с.
3. Матейко К. Український народний одяг.-К.: Наукова думка, 1977. -223с.
4. Квітка-Основ'яненко І.Ф. Твори у 7-ми томах –К.: Наукова Думка,1979–1981.Цитати із творів І.Квітки-Основ'яненка подаються за цим виданням.Римська цифра позначає том, арабська - сторінку видання.
5. У історія українського мистецтва.-К.:1969 -Т.ІУ.-Кн 1.
6. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис.- Мюнхен, 1966,-Т.ІІ.-447с
7. Етнографія України: Навчальний посібник/ За ред. С.І. Макарчука.-Львів. Світ, 1994.-520с.
8. Гаркави А. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских.-СПб,1870.
9. Ніколаєва Т. Деякі особливості розвитку народного жіночого одягу на Черкащині // Народна творчість та етнографія.-1971.- №4
10. Білецька В. Вишиті кожухи в Богодухівській окрузі на Харківщині //Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури.-Харків, 1927.-Ч.VІІ.-С.60-70.
11. Горленко В. Об этнониме «черкесь» в отечественной науке конца XVIII- первой половине XIX в. // Советская этнография.-1982.- №3
12. Дневник генеральнаго хорунжаго Николая Халонка 1727-1753 // Киевская старина.- 1884 -№3-6.